

Při příležitosti předání sborníku Milý Bore... Brno, 2003. Foto: Arne Mann.

| Arne B. Mann¹

Význam spomienkového rozprávania pre výskum dejín rómskeho holocaustu²

Abstrakt

The text reflects on the importance of oral history narratives for the research in the history of the Roms. The author concentrates on the reconstruction of two tragic events in Čierny Balog (SK) in 1944, during which more than 60 displaced (most probably Vlax) Roms were murdered by German army members and an attempt has been made at another mass murder of the local Slovak Roms from a settlement near the village (the settlement was burned down). Comparing different existing sources and reports on the events with eyewitness accounts by local Roms and non-Roms (that have been gathered by different researchers, including the author himself since 1991), the author explains differing details mentioned in the published reports as well as so far unreflected issues – such as the abuse of the Vlax Romani women prior to their murder or the help of the local majority population offered to the local Roms during their escape from their settlement.

Keywords

Slovakia, holocaust, oral history

1 PhDr. Arne B. Mann, CSc. je vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV v Bratislave. E-mail: arne.mann@savba.sk

2 Tento príspevok je prepracovanou a doplnenou časťou štúdie Arne B. Mann: Memoráty ako dôležitá súčasť poznania rómskeho holocaustu. In: *Slovenský národopis*, 58, 2010, č. 3, s. 323-334. Vznikol v rámci projektu koordinovaného Ústavom etnológie SAV pod č. 32/2013.

Štátna politika k Rómom v období po druhej svetovej vojne sa orientovala na skryté, či otvorené formy asimilácie. Tzv. „cigánska otázka“ bola redukovaná na „problém sociálne zaostalej vrstvy obyvateľstva“. Opatrenia štátu sa zameriavali predovšetkým na riešenie problému bývania – na likvidáciu zaostalých rómskych osídlení a na rôzne formy sociálnej podpory. S tým priamo súviselo popieranie ich osobitnej etnicity, vlastného jazyka a kultúry, tabuizácia sa týkala aj ich dejín (Mann, 2009). Diskriminácia a represívne opatrenia voči Rómom počas druhej svetovej vojny sa zatajovali, alebo bagatelizovali. Napríklad na pomníkoch a pamätných tabuliach obetiam vojny na celom území Slovenska boli uvedené mená zavraždených, kto však nevedel, že sú medzi nimi aj rómske priezviská, nedozvedel sa, že títo zahynuli v dôsledku svojej odlišnej etnickej príslušnosti.

Napriek tejto skutočnosti sa najsmutnejšej kapitole novodobých rómskych dejín – ich osudom počas druhej svetovej vojny – venoval moravský historik Ctibor Nečas, už na začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia. Výsledky svojich archívnych výskumov publikoval najprv v čiastkových štúdiách v rokoch 1975–1980 v regionálnych a odborných periodikách. Neskôr výsledky svojho štúdia zhrnul v monografii *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945* (Nečas, 1981). Táto publikácia, ktorá sa stala základným dielom, zaoberajúcim sa touto problematikou u nás, však vyšla vo veľmi nízkom náklade, nebola v predaji a nedostala sa do knižníc, preto nemohla preniknúť do širšieho povedomia verejnosti. Výsledky jeho práce neboli docenené, vtedajšími odborníkmi na rómsku problematiku boli dokonca spochybňované a odmietané.³

Keď v roku 1987 Národopisný ústav SAV pripravoval monotematické „rómske“ číslo časopisu *Slovenský národopis* (36, 1988, č. 1), vznikol problém okolo zaradenia príspevku moravského historika doc. Ctibora Nečasa. Jedna z členiek redakčnej rady, doc. Emília Horváthová tlmočila názor predstaviteľa vtedajšieho Vládneho výboru pre otázky cigánskych obyvateľov, Imricha Farkaša, ktorý protestoval proti zaradeniu príspevku tohto autora so zdôvodnením, že Rómovia na Slovensku počas druhej svetovej vojny vôbec neboli diskriminovaní. To, že príspevok napokon v časopise vyšiel (Nečas, 1988), bolo zásluhou principiálneho postoja vtedajšej hlavnej redaktorky časopisu a riaditeľky Národopisného ústavu Boženy Filovej a členky redakčnej rady dr. Sone Kovačevičovej (osobná spomienka a tiež Vanovičová, 2012).

Okrem systematického archívneho bádania Ctibora Nečasa sa postaveniu Rómov v období druhej svetovej vojny venoval jediným príspevkom Vladimír Gecelovský (Gecelovský, 1986).

V dôsledku politických zmien po roku 1989 a s tým súvisiacim prístupom k rómskemu obyvateľstvu, ktorému bolo priznané postavenie etnickej minority (štatút národnostnej menšiny), sa otvorili možnosti výskumu a publikovania

3 O vedeckej práci prof. Ct. Nečasa bližšie v recenzii Mann, 2006.

príspevkov zaoberajúcich sa dejinami a kultúrou Rómov. Prof. Nečas vydal viaceré publikácie a štúdií, v roku 1994 obsiahol publikáciu *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945*, ktorá je podstatným rozšírením pôvodnej monografie z roku 1981, doplnenou o najnovšie výsledky autorovho bádania (Nečas, 1994).⁴ Z iniciatívy Národopisného ústavu SAV sa 7. decembra 1991 za účasti členov vlády SR a zástupcu prezidenta Václava Havla po prvý raz na Slovensku uskutočnila v obci Dúbravy pri Detve spomienková slávnosť rómskym obetiam druhej svetovej vojny. Pri tejto príležitosti vyšla aj štúdia o osudoch Rómov v Dúbravách a Detve (Mann, 1991). S úmyslom sprostredkovať informácie o postavení Rómov počas vojny vydalo Vihorlatské múzeum v Humennom publikáciu *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna* (Fedič, 2001).

Na Slovensku po roku 2000 začal publikovať historik Karol Janas, ktorý zamerával svoj archívny výskum najmä na pracovné útvary (Dubnica nad Váhom, Ilava, Ústie nad Oravou) a zaisťovací tábor v Dubnici nad Váhom. Uverejnil viac ako pätnásť štúdií. Predpoklad, že svojim bádáním nadviaže na práce Ctibora Nečasa a posunie naše poznanie osudov Rómov na vojnovom Slovensku, sa však nenaplnil. V roku 2010 vydal samostatnú publikáciu (Janas, 2010), v ktorej ignoroval výsledky vedeckej práce C. Nečasa a dopustil sa nevedeckej „selektie“ a jednostrannej interpretácie historických faktov, kedy zodpovednosť za tragické osudy Rómov prenáša na nemeckú brannú moc a ignoruje jednoznačné, predchádzajúce diskriminačné opatrenia slovenských štátnych orgánov (Jurová, 2010, Mann, 2012). Rómska spisovateľka Elena Lacková venovala tejto téme súbor poviedok (Lacková, 2005). Postaveniu Rómov počas druhej svetovej vojny sa venovali viacerí českí autori (Danielová, 2002; Horváthová, 2002, 2003; Kramářová, 2005; Oswald, 2010).

Bádania historikov, ktoré vychádzajú najmä z archívnych dokumentov, významne dopĺňajú i korigujú osobné svedectvá dodnes žijúcich Rómov i Nerómov, ktorí dokážu svojimi výpoveďami doplniť poznatky o historických udalostiach, publikované doposiaľ iba v prácach historikov. Výpovednú hodnotu svedeckých výpovedí Rómov, ktorí prežili druhú svetovú vojnu, si uvedomila pri svojich terénnych výskumoch ako prvá lingvistka Milena Hübschmannová. Skôr zaznamenané výpovede po roku 1991 cielene dopĺňovala ďalšími výskumami so študentami romistiky Filozofickej fakulty UK v Prahe. Výsledkom sa stala publikácia *Po Židoch Cigáni* (Hübschmannová, 2005).⁵ Na spomienky Rómov na druhú svetovú vojnu bol zameraný výskum, ktorý realizovala Nadácia Milana Šimečku v Bratislave. Výskumný tím uskutočnil, využívajúc metódu oral history,

⁴ Bibliografiu prác C. Nečasa možno nájsť v publikácii *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. (Vagačová, Fotta, 2006: 172-173) Viz tiež kompletní osobní bibliografie C. Nečase v RDž 2013/1 – pozn. red.

⁵ Pripravovaný druhý diel zatiaľ nevyšiel.

videonahrávky s rómskymi pamätníkmi vo dvoch etapách: v rokoch 1998-2000 to bolo 71 rozhovorov, v rokoch 2005-2006 ďalších 15 rozhovorov (Seglová, Bošellová, 2006: 18-19). Výsledky tohto výskumu boli prezentované v publikácii *Rómovia a druhá svetová vojna. Čítanka s priloženým DVD nosičom* (Vagačová, Fotta, 2006), a sú využívané pri rôznych vzdelávacích aktivitách. Niektoré z výpovedí zaradilo v roku 2000 košické producentské štúdio Atarax do dokumentárneho filmu *Ma bisteren – Príbeh rómskeho holokaustu*. Prepisy audionahrávok boli čiastočne zverejnené v publikácii Reného Lužicu *Keď bola vojna, nebol som doma* (Lužica, 2004).

Význam etnografického terénneho výskumu pri rekonštrukcii dramatických vojnových udalostí možno dokumentovať na príklade obce Čierny Balog (okr. Brezno). Táto obec sa nachádza na strednom Slovensku, vo Veporských vrchoch a Slovenskom Rudohorí, v povodí rieky Čierny Hron. Rozľahlá obec sa pôvodne skladala z trinástich osád. Rómovia, ktorí sa v obci usadili v roku 1869, žijú dnes v troch osadách: Skalka, Medvedov a Pustô. Tradične sa zaoberali kovaním klinčov a hudobníctvom, najvýznamnejším, celoslovensky známym primášom bol Julio Bartoš-Šuko (1933-2006) (Kováčik-Komkovie, 2009).

Už historik Ctibor Nečas upozornil na skutočnosť, že literatúra popisuje tieto udalosti nejednotne (Nečas, 1994: 186, pozn. 311). V najstaršom publikovanom prameni z roku 1959 sa uvádza:

„[...] 7. novembra 1944 v skorých ranných hodinách začali sem prichádzať fašistické motorizované jednotky, ktoré sa usadili po domoch. [...] okupantom sa podarilo zajať do 500 dobrovoľne sa vracajúcich hladných a unavených povstaleckých vojakov a evakuantov, [...] zavraždili asi 120 ľudí. Zajatých priviedli do Čierneho Balogu. Baločanky aj napriek zákazu nosievali zajatcom potraviny, pričom im šikovne prepašovali civilné obleky, falošné legitimácie a povolenia na cestovanie. Takýmito a podobnými spôsobmi zachránilo sa mnoho zaisťených [...]. Okupanti [...] v okolitých lesoch pochytili do 60 cigánov, ktorých 14. novembra 1944 zavraždili tak, že ženy a deti v Jergovej doline zatvorili do zrubenej koliby, ktorú poliali benzínom a zapálili. Mužov odvieďli do doliny Vydrovo, kde ich zastrelili. Vypálili aj cigánsku osadu v Pustom.“ (Kapolková, 1959: 34)

Tento text v skrátenej podobe uvádza aj ďalšia publikácia z roku 1961 (Štric, 1961: 434), odvoláva sa na nej aj práca z roku 1962 (Orlovský, 1962: 202). Pôvodný text z roku 1959 citujú autori publikácie z roku 1965 (Gajdoš, Schmidt, Mikula, 1965: 107-108).

Podrobnejšie informácie o udalostiach v Čiernom Balogu podáva staršia monografia obce z roku 1975:

„Rozzúrení Nemci dňa 14. novembra 1944 uskutočnili ďalší výpad do hôr v okolí Tlstého javora, Sibly a Obrubovanca. V lese powyše Čierneho Balogu boli utáborení Cigáni, ktorí ušli pred nimi z Neresnice (okr. Zvolen). Tento dočasný cigánsky tábor Nemci prepadli, cigánske rodiny rozdelili a odviekli do Čierneho Balogu. Odtiaľto ženy s deťmi premiestili do osady Jergov, tam ich vyše osady nahnali do drevenej koliby, poliali benzínom a upálili zaživa. Mužov stihol podobný osud powyše osady Vydrovo. Mala to byť výstraha pre miestnych občanov. Predtým vypálili cigánske chatrče v osade Pustô.“ (Pašiak, Zemko, 1975)

Tento prameň prináša niektoré nové údaje. Uvádza, že išlo o dočasný tábor Rómov z obce Neresnica (dnes súčasť mesta Zvolen), teda že išlo o kočovných Rómov. Z textu vyplýva, že Rómovia boli zajatí aj zavraždení ten istý deň (14. novembra), pričom aj muži zomreli rovnako ako ženy a deti, teda upálením zaživa.

Jedna z posledných publikácií približujúcich osudy obyvateľstva na vojnovom Slovensku uvádza, že:

[Príslušníci jednotiek 18. SS-divízie tankových granátnikov Horst Wessel po obsadení Čierneho Balogu (26. októbra)] *pri opätovných raziacich zaistili 60 osôb cigánskeho pôvodu. Ženy a deti upálili v drevenej kolibe v doline Jergovo, mužov zavraždili v doline Vydrovo a cigánsku osadu v Pustom do tla vypálili.* (Halaj, 1990: 42)

Na inom mieste v tejto publikácii sa uvádza 14. november ako deň, kedy boli títo zajatí aj zavraždení (Halaj, 1990: 112). Ctibor Nečas vo svojej monografii cituje z predchádzajúceho prameňa, ako novú informáciu uvádza, že zavraždenie zadržaných Rómov prebiehalo vo dvoch dňoch:

„Jednu jejich skupinu vyvedli do jergovské doliny, kde 14. listopadu 1944 na místě postříleli všechny muže, zatím co ženy s dětmi nahnali do koliby, kterou polili benzínom a zapálili. Příštího dne odvedli druhou skupinu zajištěných k osadě Vydrovo, kde jim připravili stejnou záhubu.“ (Nečas, 1994: 161)

Doposiaľ nepublikovanými informáciami sú aj údaje o pochovávaní obetí a o vypálení ďalších piatich rómskych obydlí:

„Podle místních občanů, kteří museli oběti pohřbívat, zahynulo při této střelbě a upalování asi 60–65 mužů, žen a dětí. V téže době stejní esesmani zapálili a úplně zničili romské osady v Čierném Balogu (5 domků) a v Pustém (18 domků).“ (Nečas, 1994: 161)

Najnovšia monografia obce Čierny Balog z roku 2003 prináša ďalšie, doposiaľ nepublikované informácie:

Pri raziách jednotky SS zajali zranených povstaleckých vojakov, ale najmä veľa rasovo prenasledovaných civilov a ubytovali ich v balockej škole. K nim pridružili aj Cigánov, zajatých v lese pri Tlstom javore, kde mali tábor. (Kováčik, Kováčik, 2003: 59)

Ako dátum popravy je uvedený 16. november, kedy už *spomínaných zajatých Cigánov odviekli do drevených kolíb (jedna bola v osade Jergov, druhá povyššie osady Vydrovo), poliali benzínom a upálili ich zaživa* (Kováčik, Kováčik, 2003: 60). V texte sa spomína aj pomoc miestneho kňaza Jozefa Poláčka, ktorý vymohol povolenie nosiť zajatcom v miestnej škole jedlo, a hrdinstvo miestnych občanov, ktorý im okrem jedla nosili aj civilné šaty a tajne vyvedli na slobodu 250 zajatcov (Kováčik, Kováčik, 2003: 59), pritom sa však v tejto súvislosti nespomínajú Rómovia. Avšak v inej časti monografie, kde je uvedený stručný životopis katolíckeho kňaza J. Poláčka (1904-1974), je táto súvislosť uvedená: *Velkosť jeho osobnosti sa prejavila hlavne počas II. svetovej vojny, kedy podľa Historie domus osobnou intervenciou zachránil pred zavraždením miestnych Rómov* (Kováčik, Tkáč, 2003: 232). Táto informácia je uvedená aj na informačnom paneli, ktorý sa nachádza pred miestnym kostolom.

Pre úplnosť je potrebné uviesť ešte jeden písomný prameň, román Petra Jilemnického (1901-1949) *Kronika* (Jilemnický, 1984). Autor ho napísal po opakovaných návštevách Čierneho Balogu, kde priamo v teréne zapisoval spomienky a výpovede účastníkov vojnových udalostí, ktoré potom beletristickou formou spracoval ako rozprávanie horára Gondáša. Keďže prvé vydanie tohto románu vyšlo už v roku 1947, možno ho považovať za najstarší zápis vtedy ešte živých dramatických udalostí z tejto povstaleckej obce. Aj keď osudy tamojších Rómov nepredstavovali pre neho prvoradý záujem, zaznamenal v tomto smere niekoľko zaujímavých podrobností: spomína väznenie dovlečených Rómov v balockej škole, popravu mužov, upálenie žien a detí i vypálenie osady v Pustom (Jilemnický, 1984: 169-170, 172-174).

V nasledujúcej časti sa pokúsim publikované pramene porovnať s výpoveďami balockých Rómov, ktoré boli zaznamenané pri kolektívnych výskumoch M. Hübschmannovej, Nadácie M. Šimečku a vlastného terénneho výskumu v roku 2009. V Čiernom Balogu sa po obsadení obce jednotkou SS 7. novembra 1944 odohrali dve protirómske represálie. Prvou bolo zaistenie, väznenie a poprava zaistených Rómov. Literatúra sa zhoduje v tom, že to neboli miestni Rómovia, ale že pochádzali z obce Nerestnica a zajatí boli v lesoch okolia Čierneho Balogu pri Tlstom javore. Jedine informátorka M. B. z miestnej časti (ďalej m. č.) Medvedov uviedla, že ich chytili *v Hrončianskej doline pri kapličke*. Staršia monografia obce uvádza, že tam mali *dočasný cigánsky tábor* (Orlovský, 1962), z čoho možno vy-

Pamätníček zavraždeným rómskym mužom v Čiernom Balogu – doline Vydrovo,
2009 | Foto: Arne B. Mann

vodzovať, že išlo o kočovných – olašských Rómov. Tento predpoklad potvrdzujú výpovede pamätníkov:

*...neviem, skade to boli ľudia. Vraj od Prievidze, Handlovej, vraj boli na úteku
...a boháči to boli, lebo mali zlata. (Lužica, 2004: 35, 37)*

*To neboli z Balogu. Ja som ich vôbec nepoznala... no ale rozumela som ich.
(Vagačová, Fotta, 2006: 124)*

Súčasní respondenti (2009) ich priamo označili ako olašských Rómov (tento názor zdieľajú nielen pamätníci, ale aj ich potomkovia). Keďže podľa Vyhlášky ministerstva vnútra č. 163 „o úprave niektorých pomerov Cigánov“ z roku 1941 bolo na území Slovenska zakázané kočovanie, práve porušenie tohto zákazu mohlo byť dôvodom k zajatiu tejto skupiny. Zajatých Rómov, asi 60-člennú skupinu, internovali v miestnej škole, spolu s ďalšími zajatcami (partizánmi a Židmi). Podľa vyjadrenia Antónie Pustajovej (nar. 1932) vojaci zajatým Rómom tvrdili, že ich odvedú na robotu (Vagačová, Fotta, 2006: 124). V literatúre sa pozitívne hodnotí pomoc miestneho obyvateľstva týmto zajatcom – od nosenia potravín až po donesenie civilného oblečenia (miestneho kroja) a prepašovanie na slobodu.⁶ Výpovede pamät-

⁶ Takéto príklady popisuje aj Jilemnický (Jilemnický, 1961: 165-167).

níkov potvrdzujú aj pomoc balockých Rómov zajatým olašským Rómom. A. Pustajová uviedla, že jej mama začala variť jedlo pre zajatcov potom, čo ju oslovila suseda:

...prečo nenosite vašim Rómom jest? Ved' aj vaši sú tam! ...Navarte a noste aj im, ved' aj tie deti od hladu zomierajú.

Dvanásťročná informátorka potom nosila každý deň vo dvoch konvičkách jedlo pre zajatých Rómov. Podobne asi dva týždne nosila jedlo zajatcom aj vtedy 13-ročná Jana Bartošová. Osud oboch dievčat bol rovnaký v tom, že nemeckí vojaci obe zajali a zatvorili spolu s ostatnými väznenými Rómami. Podľa A. Pustajovej to bol školník, podľa J. Bartošovej mama, kto zašiel za miestnym kňazom J. Poláčkom. Ten potom intervenoval u nemeckého veliteľa a obe dievčatá následne prepustili. Spolu s A. Pustajovou sa mal možnosť zachrániť aj asi sedemnášťročný olašský chlapec, odmietol však opustiť svoju rodinu a odísť na slobodu (porovnaj prípady, ktoré zaznamenal Jilemnický, 1984: 165-167). O tom, že prípadov, kedy nemeckí vojaci zajali aj miestnych Rómov a zatvorili ich k zajatým olašským Rómom, bolo viac, svedčí aj informácia Margity Bartošovej z m. č. Medvedov: mala iba deväť rokov, keď ju nemeckí vojaci spolu s mamou *zašikovali do školy, kde väznili olašských*. Za svoje oslobodenie ďakovali svojim krstným rodičom, ktorými boli Nerómovia Šalátovci z m. č. Krám (mali dobré vzájomné vzťahy, Bartošovci im chodili pomáhať okopávať zemiaky).

Ďalší osud zajatých Rómov bol tragický. Všetky výpovede sa zhodujú v tom, že v škole zajatých mužov nemeckí vojaci postrieliť v časti Vydrovo. V ten istý deň (14. novembra)⁷ odvedli ženy a deti cez časť Jergov do hornej časti Jergovskej doliny, kde ich nahnali do drevenej koliby a zapálili. Všetci informátori spomínajú, že na druhý deň Nemci prikázali miestnym rómskym mužom mŕtvych pochovávať, a to priamo na mieste, kde boli zavraždení. Margita Bartošová (nar. 1935) z časti Medvedov v tejto súvislosti uviedla, že nie všetky ženy boli upálené, ale že telá mladých dievčat nachádzali zastrelené a rozhodené po lese, po tom, čo boli znásilnené. Lesní robotníci v časti Jergov ma upozornili na skutočnosť, že k masovej poprave Rómov došlo nielen v spomínanej Jergovskej doline, ale aj v susednej doline Štrbavô, kde v drevených chatách upálili ďalších rómskych mužov, na čo sa zabudlo. Tragická udalosť v tejto doline je známa aj Petrovi Sitarčíkovi zo Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov. Zohľadnenie tejto skutočnosti umožňuje vysvetliť publikovanú informáciu v monografii Ct. Nečasa, že popravy sa konali po dva dni, hoci v inom slede (Gajdoš, Schmidt, Mikula, 1965).

Rómovia i Nerómovia sa pamätajú, ako nemeckí vojaci pešo viedli rómske ženy a deti cez Čierny Balog hore Jergovskou dolinou. Velil im príslušník SS,

⁷ Všetky pramene i nápisy na pamätníčkoch v Čiernom Balogu uvádzajú dátum 14. november. Jedine najnovšia monografia Čierneho Balogu uvádza 16. november. Pozri Halaj, 1990.

Jana Bartošová, ktorá ako 13-ročná nosila jedlo väzneným olašským Rómom, Čierny Balog – Skalka, 2009 | Foto: Arne B. Mann

bratislavský Nemeč Kornel Liška, ktorého sa v Čiernom Balogu všetci veľmi báli. Je zaujímavé, že v roku 1968, keď sa K. Liška vrátil z emigrácie do Československa a bol vypočúvaný Štátnou bezpečnosťou, sa ho kňaz J. Poláček zastal a Lišku prepustili na slobodu (Kováčik, Kováčik 2003: 59). P. Jilemnický zaznamenal okrem Kornela Lischku aj meno ďalšieho SS-mana, *beštíu s rozťatým lícom* Müllera, ktorý priamo vykonával popravy Rómov (Jilemnický, 1984: 167-172).

Približne v tom istom čase ako poprava zajatých olašských Rómov sa v Čiernom Balogu – miestnej časti Pusté (*Pustô*) odohrala aj druhá dramatická udalosť.⁸ Do tamojšej rómskej osady viackrát prišli gardisti (príslušníci POHG), Rómov obvinili z krádeží, čo bola zámienka, aby ich mohli biť. Raz večer však prišli nemeckí vojaci, ľudí pobudili, nahnali do jedného dreveného domu, ktorý bol v dolnej časti osady, a zaistili dvere, aby nemohli utiecť. Prineseným benzínom začali polievať a zapalovať domy na hornom konci. Zapálili aj dom, do ktorého predtým Rómov zavreli. Títo v ňom však v tej chvíli už neboli. Pri opise tejto udalosti Rómovia uvádzajú viacero variantov. Pavlína Dašková (nar. 1929) v nahrávke z roku 1992 uviedla:

⁸ Použitie slova *predtým* v staršej monografii obce naznačuje, že udalosť v Pustom časovo predchádzala zavraždeniu olašských Rómov (Pašiak, Zemko, 1975: 160).

Byl tam jeden hodný Němec, ten Romy pustil ven. Řekl: „Utíkejte kam se dá.“
(Hübschmannová, 2005: 314)

Podobne sa vyjadrila aj Gizela Harvanová: *Jeden Nemec, bol ako Slováč, ten ich prepustil.* Podľa ďalších informátorov bol nemecký vojak v skutočnosti Ukrajinec, Poliak, Slováč. V inej zaznamenanej výpovedi rómska žena (v tom čase mala 15 rokov) uviedla, že všetci Rómovia v Pustom mali byť zastrelení a že:

„Vtedy prišiel jeden, ... že nie vystrieľať, ale všetko spáliť. On ich určite oklamal, bol Slováč. On nás vyviedol okolo Fajtov, Komov, cez humnú, šopy, potok... Skryli sme sa v stodole u Fajtov.“ (Lužica, 2004: 37-38)

Jedine Antónia Pustajová (nar. 1932) uviedla, že medzi ľuďmi zavretými v dome bol aj jej švagor, 18-ročný partizán Imrich Pustaj, ktorý vyrazil dvere a umožnil tak ľuďom utiecť.

Zaujímavý variant tejto udalosti zaznamenal krátko po skončení vojny Peter Jilemnický: do osady Pusté prišli traja vojaci, *jeden bol Nemec a dvaja vlasovci*, ktorí tvrdili, že ušli od vojska a chcú sa dostať k partizánom. Rómovia, ktorých ponúkli pálenkou, tejto provokácii uverili a priznali, že aj medzi nimi sú partizáni. Ešte v tú noc vtrhli do osady vojaci, nahnali všetkých do jedného domu a osadu zapálili. Rómov vyslobodil strážny, ktorý *jednoducho otvoril kolibu, pustil Cigánov bosých, v tenkých košieločkách do mokrého snehu a pritom im strieľal ponad hlavy, kým sa nerozutekali po grúňoch* (Jilemnický, 1984: 173-174). Podobné provokácie medzi Rómami, ktoré sa stali dôvodom pre masové popravy, sa uskutočnili aj v iných lokalitách, napr. v Tisovci (Nečas, 1994: 162).

Už sa nepodarí zistiť, kto bol oným dobrodincom, ktorý zachránil Rómov v Pustom pred strašnou smrťou. Dôležitejšie sú informácie, v ktorých sa zhodujú všetci Rómovia a potvrdzujú ich aj nerómski obyvatelia Čierneho Balogu. Udalosť sa odohrala v noci, vyslobodení Rómovia sa v tme rozbehli do okolitých domov Baločanov. Nerómski obyvatelia im poskytli úkryt (*ľudia nás pochytili*) v humnách, šopách, pivniciach, kde boli *popichaní ako myši*. Cez deň boli poschovávaní v úkrytoch, von vychádzali iba v noci. V jednom humne sa vtedy narodilo aj malé dievčatko (*Pupurka*). Postupne, po jednom až dvoch týždňoch sa z Pustého nenápadne premiestňovali do iných častí Čierneho Balogu ku svojim príbuzným – do vzdialenejšieho Medvedova či Krámu, niektorí sa u *gádzov* schovávali až do príchodu frontu. Dokonca, keď sa blížil front, partizáni evakovali Rómov z časti Medvedov do hory, kde boli počas bojov ukrytí v jame. Tam sa vtedy narodilo dievčatko – Žofia Bartošová, o ktoré sa postarali sedliaci z dediny, takže frontové udalosti prežilo.

Škola v Čiernom Balogu, v ktorej boli v novembri 1944 väznení aj Rómovia,
2009 | Foto: Arne B. Mann

Publikácie vydané pred rokom 1989, ktoré opisujú Slovenské národné povstanie a následné represálie nemeckých okupačných vojsk, sa sústreďovali najmä na pôsobenie a utrpenie komunistov a partizánov, v minimálnej miere sa venovali iným skupinám obyvateľstva. Štátna ideológia sa premietla aj do pokryteckej terminológie: prenasledovaní Židia sú označovaní ako *rasovo prenasledované osoby*, či len *rasovo prenasledovaní*, pod týmto termínom sa však nerozumejú Rómovia. Títo sa spomínajú len v súvislosti s udalosťami v Čiernom Balogu, Tisovci, Dúbravách a Slatine, pričom sa opisované udalosti nedávajú do súvislosti s dôvodmi ich rasovej diskriminácie. V prípade masovej vraždy dvadsiatich šiestich ľudí v Dubnici nad Váhom dňa 23. februára 1945 dobová literatúra vôbec neuvádza, že išlo o Rómov (Chovanec, 1955: 16; Štric, 1961: 437; Orlovský, 1962: 44).

V čom spomienky balockých Rómov dopĺňajú publikované informácie o dramatických udalostiach v Čiernom Balogu počas druhej svetovej vojny, prípadne v čom sa odlišujú? Predovšetkým spresňujú niektoré skutočnosti: zajatých Rómov identifikujú ako skupinu olašských Rómov, potvrdzujú, že títo boli držaní v miestnej škole minimálne po dobu dvoch týždňov, dokladajú potravinovú pomoc miestnych Rómov zajatým olašským Rómom a oceňujú obeť pomoc katolíckeho kňaza Jozefa Poláčka. Informácie nerómskych obyvateľov obce upozornili na ďalšie, doteraz v literatúre neuvádzané miesto popravy Rómov – v doline Štrbavô.

Rozhovory s rómskymi i nerómskymi obyvateľmi Čierneho Balogu v rámci terénneho výskumu priniesli i ďalšie, závažné informácie, ktoré nemôže poskytnúť historická literatúra, vychádzajúca najmä z archívnych prameňov.

Napriek tomu, že postoj majoritného obyvateľstva k Rómom boli v medzi-vojnovom období na Slovensku často poznačené utvrdzovaním vžitých etnických stereotypov a xenofóbnych postojov, umocňované protirómsky ladenými článkami v tlači, vzťahy medzi miestnym slovenským obyvateľstvom a Rómami v Čiernom Balogu boli už v tomto čase dobré. Rómovia chodili sedliakom pomáhať na pole (*zemiaky kopať, jamy pod latríny kopať*), mladé ženy chodili slúžiť (*deti var-tovali*). Muži boli kováči, ženy tkali šnúrky, výrobky vymieňali najčastejšie za naturálie, aktívne sa zúčastňovali náboženského života, sami Rómovia potvrdzujú – *gadžovia si nás vážili* (Lubica Baranová). Nerómovia boli často kmotrmi róm-skym deťom. A je pochopiteľné, že v období vojnových udalostí sa im snažili pomôcť: napríklad, keď išli nemeckí vojaci dedinou, vopred ich na to upozornili a skryli vo svojich domoch. Nepochybné riskovali, keď po niekoľko týždňov ukrývali vo svojich domoch Rómov z Pustého, ktorým sa podarilo uniknúť pred smrťou upálením.

Možno práve tradične tolerantné spolužitie rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v Čiernom Balogu bolo dôvodom, pre ktorý sa miestne zastupiteľstvo rozhodlo už v roku 1969 odhaliť pri osade Vydrovo zavraždeným Rómom pamätník (Kováčik M., 2003: 65). Pravdepodobne ide o prvý pamätník na Slovensku, na ktorom je uvedené, že je venovaný práve rómskym obetiam: *Na tomto mieste dňa / 14. 11. 1944 nemeckí fašisti / beštiálne zavraždili / občanov cigánskeho / pôvodu. / Česť ich pamiatke!* Z iniciatívy Základnej organizácie Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov odhalili 15. júla 1999 nad osadou Jergov druhý pamätník zavraždeným Rómom (Švantner-Šalát, 2003: 188). Text na mramorovej tabuli uvádza: *Občania / Čierneho Balogu / venujú pamiatke upálených / rómskych občanov / 14. novembra 1944.* Na druhej strane treba uviesť, že plynúci čas od tragických udalostí druhej svetovej vojny vplýva na postupné oslabovanie spomienok. Vypálenie rómskej osady v Pustom je vo vedomí miestnych Rómov stále živé. Keď som sa pokúšal doplniť získané informácie na miestnom obecnom úrade, pracovník (ktorý má v náplni o. i. starostlivosť o pamiatky na druhú svetovú vojnu a Slovenské národné povstanie) o tejto udalosti nič nevedel. V mojej prítomnosti zatelefonoval svojmu otcovi, ktorý sa na vypálenie rómskej osady v Pustom pamätal.

Realizovanie diskriminačnej politiky slovenského štátu v období druhej svetovej vojny negatívne zasiahlo do existujúcich interetnických vzťahov; na mnohých miestach sa z obcí vysídlení, či príslušníkmi Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy terorizovaní Rómovia dostali do spoločenskej izolácie. Nová negatívna skúsenosť s *gadžami* prehĺbila už existujúci pocit nedôvery, ku ktorému prispel aj ignorantský postoj spoločnosti v povojnových rokoch.

Pamätníček zavraždeným Rómom v Čiernom Balogu – Jergovskej doline, 2009 | Foto: Arne B. Mann

Jednu zo základných príčin negatívnych vzťahov medzi majoritou a rómskou minoritou v súčasnosti je nedostatok vzájomného poznania. Pretože práve tam, kde absentuje objektívne poznanie, dostávajú priestor negatívne etnické stereotypy. Z toho dôvodu historický výskum doplnený o „ľudský rozmer“, ktorý sprostredkováva zaznamenané memoráty žijúcich pamätníkov, je dôležitý nielen pre samotných Rómov v procese ich pozitívnej sebaidentifikácie, ale jeho využitie je tiež dôležité pre celú spoločnosť v procese výchovy ku vzájomnej tolerancii a multikulturalizmu.

Literatúra

- DANIELOVÁ, Helena (ed.). 2002. *Paměti romských žen*. Kořeny I. Brno, Muzeum romské kultury.
- FEDIČ, Vasil'. 2001. *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. Svedectvá pamätníkov. Humenné, Redos, 104 s.
- GAJDOŠ, Milan, SCHMIDT, Jozef, MIKULA, Ctibor. 1965. *Pamätné miesta boja slovenského ľudu proti fašizmu*. Bratislava, Obzor.
- GECELOVSKÝ, Vladimír. 1986. Perzekúcia cigánov v období Slovenského štátu. In: *Obzor Gemera*, 17, 1986, č. 3, s. 174-177.
- HALAJ, Dušan (ed.). 1990. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava, Obzor 1990.
- HORVÁTHOVÁ, Jana (ed.). 2003. *Le Romengro murdaripen andro dujto baro mariben. Genocida Romů v době druhé světové války*. Praha, Slovo 21.
- HORVÁTHOVÁ, Jana (ed.). 2004. *Memoáry romských žen*. Brno, Muzeum romské kultury.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.). 2005. *Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945*, I. díl (1939-srpen 1944). Praha, Tiráda, 990 s.
- CHOVANEC, J. 1955. *Krvavá stopa fašizmu*. Praha, Naše vojsko.
- JANAS, Karol. 2010. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945)*, Ústav Pamäti národa, Bratislava, 112 s.
- JILEMNICKÝ, Peter. 1984. *Kronika*, Bratislava, Mladé letá, 263 s.
- JUROVÁ, Anna, 2010. Karol Janas: Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945), recenzia. In: *Človek a spoločnosť* – www.saske.sk/cas, 13, 2010. č. 4.
- KAPOLKOVÁ, Milena (ed.). 1959. *Po stopách nepokoreného ľudu*. Bratislava, Osveta.
- KOVÁČIK-KOMKOVIE, Milan. 2009. *História obce Čierny Balog*. Dostupné z: <http://www.ciernybalog.sk/historia.phtml?id3=35064>
- KOVÁČIK, Peter, KOVÁČIK, Rudo. 2003. Obdobie od 1939 do roku 1945. In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- KOVÁČIK, Milan. 2003. Pamätníky a pamätné miesta vojny. In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- KOVÁČIK, Rudo, TKÁČ, Peter. 2003. Významné osobnosti náboženského života. In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- KRAMÁŘOVÁ, Jana (ed.). 2005. *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha, Člověk v tísni.
- LACKOVÁ, Elena. 2005. *Mŕtvi sa nevracajú / O mule na aven pale*. Prešov, Jekhetane-Spolu, 657 s.

- LUŽICA, René, 2004. *Ked' bola vojna, nebol som doma*. Bratislava, Národopisná spoločnosť Slovenska, 116 s.
- MANN, Arne B. 1991. *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. (samostatná tlač), Detva, Dom kultúry A. Sládkoviča, 14 s.
- MANN, Arne B. 2006. „*Nečas, C.: Romové na Moravě a ve Slezsku (1740-1945)*“. In: *Historický časopis*, 54, 2006, č. 3, s. 558-559.
- MANN, Arne B. 2009. Formovanie identity Rómov na Slovensku po roku 1918. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. (edd. Gabriela Kiliánová, Eva Kowalská, Eva Krekovičová), Bratislava, s. 454-455.
- MANN, Arne B. 2012. Karol Janas: Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939-1945), recenzia In: *Slovenský národopis*, 60, 2012, č. 1, s. 99-102.
- NEČAS, Ctibor. 1981. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939-1945*. Spisy Pedagogické fakulty UJEP v Brně sv. 19. Brno, UJEP.
- NEČAS, Ctibor. 1988. Pronásledování Cikánů v období slovenského státu. *Slovenský národopis*, 36, 1988, č. 1, s. 126-136.
- NEČAS, Ctibor. 1994. *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945*. Brno, Masarykova univerzita 1994, 220 s.
- ORLOVSKÝ, Dezider. 1962. *Bojové cesty k slobode*. Martin, Matica slovenská, 202 s.
- OSWALD, Karel. 2010. *Dávné vzpomínky*. Brno, Šimon Ryšavý, 82 s.
- PAŠIAK, Ján, ZEMKO, Ján. 1975. Účast Čiernobaločanov v Slovenskom národnom povstaní. In: Zemko Ján a kol.: *Čierny Balog, partizánska obec v minulosti a dnes*. Martin, Osveta, 276+80 s., c.d., s. 160.
- SEGLOVÁ, Lucia, BOŠELOVÁ, Zuzana. 2006. O čom rozprávali svedkovia? Alebo čo na DVD nájdete a čo nie. In: *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. (eds. Ingrid Vagačová, Martin Fotta) Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2006, s. 18-19.
- ŠTRIC, Ernest. 1961. Proti fašizmu na Slovensku. In: *Pamätná miesta bojů proti fašizmu*. (red. Růžena Šrůtová), Praha, Naše vojsko.
- ŠVANTNER-ŠALÁT, Jozef. 2003. Základná organizácia Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov. In: Kováčik, Peter, Ťažký, Ladislav (eds.). *Čierny Balog – monografia obce*. Čierny Balog, Forza.
- VAGAČOVÁ, Ingrid, FOTTA, Martin. 2006. *Rómovia a druhá svetová vojna, Čítanka*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- VANOVIČOVÁ, Zora, 2012. Ako sa pečie časopis II. In: *Slovenský národopis*, 60, 2012, č. 4, s. 437-438.

